

2

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΝΤΟΛΟΓΙΚΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Μαθησιακοί στόχοι

Μετά τη μελέτη αυτού του κεφαλαίου θα είστε σε θέση:

- Να περιγράφετε τις βασικές οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές της ποιοτικής έρευνας και να εξηγήτε πώς αυτές επηρεάζουν τις ερευνητικές επιλογές.
- Να αναγνωρίζετε τις διαφορές μεταξύ των παραδοχών της ερμηνευτικής φιλοσοφικής παράδοσης και του θετικισμού.
- Να διακρίνετε τις τρεις προσεγγίσεις που αξιοποιούνται από τους ποιοτικούς ερευνητές και τον τρόπο με τον οποίο κάθε προσέγγιση ορίζει τη διαδικασία της κατανόησης.
- Να συζητάτε πώς οι διαφορετικοί ορισμοί της κατανόησης επιδρούν στον τρόπο με τον οποίο ο ερευνητής προσδιορίζει το αντικείμενο και τη διαδικασία μελέτης του.
- Να ορίζετε τι σημαίνει ότι ο κοινωνικός κόσμος είναι «προερμηνευμένος» και να εξηγήτε γιατί αυτό διαφοροποιεί τις κοινωνικές από τις φυσικές επιστήμες.
- Να εξηγήτε τη λογική της «διπλής ερμηνευτικής» και να περιγράψετε τα δύο επίπεδά της.
- Να συνοψίζετε τα σημεία σύγκλισης των διαφορετικών προσεγγίσεων του ερμηνευτικού παραδείγματος.
- Να εξηγήτε πώς η υιοθέτηση καθεμιάς από τις τρεις προσεγγίσεις (ρεαλιστική, φαινομενολογική, κονστρουξιονιστική) διαφοροποιεί τον ρόλο της ερευνήτριας στην ερευνητική πράξη και το είδος των ερωτημάτων που μπορεί να θέσει.
- Να αναγνωρίζετε πότε η επιστημολογική ετερογένεια στην ποιοτική έρευνα μπορεί να αξιοποιηθεί παραγωγικά μέσω τεκμηριωμένων συνθέσεων όπως ο μεθοδολογικός πλουραλισμός ή το bricolage.

ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ χαρτογραφούμε συνοπτικά τις βασικές *επιστημολογικές προσεγγίσεις* που θεμελιώνουν την ποιοτική έρευνα. Ξεκινάμε από την αντιπαραβολή του *θετικιστικού προτάγματος* με την *ερμηνευτική παράδοση*, προκειμένου να καταδειχθεί πώς μεταβάλλεται η σύλληψη του κοινωνικού κόσμου και, συνακόλουθα, η έννοια της επιστημονικής γνώσης. Επισημαίνουμε ωστόσο ότι το λεγόμενο «ερμηνευτικό παράδειγμα» δεν συγκροτεί ένα ενιαίο και ομοιογενές σύνολο παραδοχών: περιλαμβάνει διαφορετικές θεωρήσεις της *ερμηνευτικής κατανόησης* και, άρα, διαφορετικές αξιώσεις γνώσης και κριτήρια επάρκειας. Για να καταστήσουμε ορατές αυτές τις διαφοροποιήσεις, αξιοποιούμε την τυπολογία του Thomas Schwandt (2000) ως χάρτη των επιστημολογικών στάσεων εντός της ερμηνευτικής παράδοσης (κατανοητική θεώρηση, φιλοσοφική ερμηνευτική, κοινωνικός κονστρουξιονισμός). Συμπληρωματικά, υιοθετούμε τη διάκριση της Carla Willig (2015) σε ένα πιο «ερευνητικά μεταφράσιμο» σχήμα (ρεαλισμός-φαινομενολογία-κονστρουξιονισμός), ώστε να συζητήσουμε τις παραπάνω διαφορές και ως προς τις συνέπειές τους στη διατύπωση των ερωτημάτων, στον ρόλο του ερευνητή και στα κριτήρια ποιότητας. Τέλος, καταλήγουμε στη θέση ότι η επιστημολογική ετερογένεια μπορεί να αντιμετωπιστεί παραγωγικά μέσω τεκμηριωμένων συνθέσεων (*μεθοδολογικός πλουραλισμός, bricolage*), υπό τον όρο της σαφούς λογοδοσίας για τις επιλεγμένες παραδοχές και πρακτικές.

2.1 Η θεμελίωση της ποιοτικής έρευνας στην ερμηνευτική φιλοσοφική παράδοση: Οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές

Οι επιλογές που καλείται να κάνει ο ερευνητής σε όλα τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας καθοδηγούνται από μια σειρά παραδοχών, ρητών ή άρρητων, που σε τελική ανάλυση ανάγονται σε οντολογικές και επιστημολογικές θέσεις. Οι «οντολογικές» παραδοχές αφορούν τη φύση της κοινωνικής πραγματικότητας,¹ ενώ οι «επιστημολογικές» αφορούν το είδος της γνώσης που μπορούμε να αποκτήσουμε για τον κοινωνικό κόσμο και τους τρόπους παραγωγής της.²

Οι ερευνητές που υιοθετούν την ποιοτική προσέγγιση αντλούν κατά κανόνα τις οντολογικές και επιστημολογικές τους παραδοχές από φιλοσοφικά και θεωρητικά ρεύματα, που θέτουν στο επίκεντρο τις έννοιες του *νοήματος*, της *κατανόησης*, της *ερμηνείας*:

- 1 Όπως επισημαίνει ο Bryman (2017), μια σημαντική οντολογική αντιδικία στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών έγκειται στο κατά πόσο ο κοινωνικός κόσμος θεωρείται ως «εξωτερική» και αυθύπαρκτη πραγματικότητα, που δεν επηρεάζεται σημαντικά από τη δράση των υποκειμένων, ή αντιθέτως λογίζεται ως κοινωνικά κατασκευασμένος μέσω των δράσεων και των διαδράσεων των ανθρώπων που ζουν μέσα σε αυτόν.
- 2 Μια σημαντική επιστημολογική διαμάχη έχει να κάνει με το κατά πόσο οι επιστήμες της φύσης και οι επιστήμες της κοινωνίας οφείλουν να ακολουθούν ένα κοινό πρότυπο έρευνας, ή αν το είδος της παραγόμενης γνώσης και ο τρόπος κατάκτησής της διαφέρουν λόγω της ιδιαιτερότητας του αντικειμένου τους.

τοποθετούνται, κατά συνέπεια, στην *ερμηνευτική παράδοση*.³ Ως *ερμηνευτική παράδοση* χαρακτηρίζουμε το ρεύμα σκέψης που αναπτύχθηκε αρχικά από νεο-καντιανούς φιλοσόφους, ιστορικούς και κοινωνιολόγους, όπως οι Dilthey, Rickert, Windelband, Simmel και Weber. Αυτοί θεωρούσαν πως το ερευνητικό πρόγραμμα των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών –των «Επιστημών του Πνεύματος» (Geisteswissenschaften), όπως τις αποκαλούσαν– διαφοροποιείται ριζικά από εκείνο των φυσικών επιστημών (Naturwissenschaften). Η διαφοροποίηση αυτή εδράζεται στην ιδιαιτερότητα του αντικειμένου των κοινωνικών επιστημών, που είναι ο κοινωνικός κόσμος, η κοινωνική ζωή, η ατομική και συλλογική ανθρώπινη δράση, έναντι του αντίστοιχου αντικειμένου των φυσικών επιστημών, δηλαδή των φαινομένων του φυσικού κόσμου.

Οι εκπρόσωποι της ερμηνευτικής παράδοσης υποστήριζαν πως, ενώ οι φυσικές επιστήμες θέτουν ως προγραμματικό τους σκοπό την *εξήγηση (Erklären)* των φυσικών φαινομένων μέσω της οικοδόμησης αιτιακών θεωριών που επιτρέπουν την πρόγνωση, οι κοινωνικές επιστήμες δεν μπορούν, ούτε και πρέπει, να αξιώνουν κάτι τέτοιο. Το δικό τους επιστημονικό πρόγραμμα αποσκοπεί στην *κατανόηση (Verstehen)*, στην ερμηνεία δηλαδή της ανθρώπινης πράξης, αποκαλύπτοντας το νόημά της ή τη σημασία της και καθιστώντας την κατανοητή. Η διαφοροποίηση των ερευνητικών προγραμμάτων εδράζεται στην *ιδιαιτερότητα του αντικειμένου* των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, που είναι η ανθρώπινη ζωή και δράση. Για να καταδειχθεί δε η ιδιαιτερότητα του αντικειμένου των κοινωνικών επιστημών, αρθρώνονται δύο κεντρικά επιχειρήματα:

Σύμφωνα με το *πρώτο* επιχειρήμα, η ανθρώπινη ζωή και δράση είναι έμφορτες νοημάτων. Οι άνθρωποι είναι όντα που παράγουν νόημα, νοηματοδοτώντας τους εαυτούς τους, τους άλλους και τον κόσμο γύρω τους – ακόμη και όταν δεν έχουν επίγνωση ότι το κάνουν. Για να προσεγγίσουμε, κατά συνέπεια, γνωστικά την ανθρώπινη ζωή και δράση, θα πρέπει να *κατανοήσουμε* τα νοήματα που επενδύονται σε αυτές. Η κατανόηση των νοημάτων αυτών προϋποθέτει ερμηνευτικές διαδικασίες που πόρρω απέχουν από αιτιακού χαρακτήρα εξηγήσεις, οι οποίες έγκεινται στην υπαγωγή της ερευνώμενης περίπτωσης σε καθολικά ισχύοντες νόμους ή εμπειρικές γενικεύσεις (Rosenberg, 2017).

Μια δεύτερη σημαντική συνθήκη, που διαφοροποιεί τον τρόπο συγκρότησης του αντικειμένου των κοινωνικών επιστημών από εκείνο των φυσικών επιστημών, έχει να κάνει με το ότι ο κοινωνικός ερευνητής μελετά την κοινωνική ζωή μετέχοντας και ο ίδιος σε αυτή. Όντας ο ίδιος μέλος της κοινωνίας, οι θεωρίες του και τα ευρήματα των ερευνών του επιδρούν στην κοινωνική πραγματικότητα, συμβάλλοντας στη διαμόρφωσή της. Αυτό συμβαίνει διότι στοιχεία της κοινωνιολογικής γνώσης μπορούν, διαμεσολαβημένα, να ενσωματωθούν στο κοινωνικά διαθέσιμο γνωστικό απόθεμα, από το οποίο

3 Η ερμηνευτική παράδοση οφείλει την ονομασία της στον θεό Ερμή, ο οποίος, σύμφωνα με τη μυθολογία, είχε τον ρόλο του αγγελιοφόρου των θεών· μετέφερε και μεθερμήνευε, έκανε δηλαδή κατανοητές, τις βουλές των θεών στους ανθρώπους. Για την ερμηνευτική παράδοση, βλ. Giddens (1993), Risjord (2014), Caputo (2018).

αντλούν τα άτομα για τη στοχαστική εκλογίκευση της συμπεριφοράς τους.⁴ Όπως παρατηρεί ο Risjord (2014:52):

«[κ]αθώς οι κοινωνικές επιστήμες βρίσκουν τρόπους για να περιγράψουν τα υποκείμενα της έρευνάς τους, τα υποκείμενα με τη σειρά τους υιοθετούν αυτές τις περιγραφές ως βάση για να κατανοήσουν τους εαυτούς τους. Κάνοντάς το όμως αυτό, αλλάζει η συμπεριφορά τους και έτσι στη συνέχεια αλλάζει η βάση των περιγραφών των κοινωνικών επιστημόνων. Υπό αυτή την έννοια λοιπόν, τα φαινόμενα των κοινωνικών επιστημών απέχουν διαρκώς από το να γίνουν πλήρως προσιτά».

Από τα παραπάνω συνάγεται, αφενός, πως ο κοινωνικός ερευνητής δεν δύναται να υιοθετεί τη σκοπιά του ουδέτερου εξωτερικού παρατηρητή, αλλά λαμβάνει τη θέση του μετέχοντος· αφετέρου πως οι κοινωνικές επιστήμες δεν έχουν να κάνουν με «αντικείμενα» αλλά με «υποκείμενα», δηλαδή με ανθρώπους που ερμηνεύουν τον κοινωνικό τους κόσμο και αξιοποιούν ως μέρος των ερμηνευτικών τους σχημάτων και τις επιστημονικές περιγραφές.

Στοιχειοθετείται με τον τρόπο αυτό μια ισχυρή θέση που υποστηρίζει ότι τα σταθερότυπα των φυσικών και των κοινωνικών επιστημών διαφέρουν ουσιαδώς μεταξύ τους και αναλόγως θα πρέπει να διαφοροποιούνται τόσο οι σκοποί τους όσο και οι ερευνητικές τους μέθοδοι. Ενώ στόχος των φυσικών επιστημών είναι να οικοδομούν αιτιακές θεωρίες⁵ που επιτρέπουν την πρόγνωση και τον έλεγχο, οι κοινωνικές επιστήμες επιδιώκουν την ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αναδεικνύοντας το νόημά της και καθιστώντας την κατανοητή (Rosenberg, 2017). Η διάκριση, κατά συνέπεια, της «εξήγησης» από την «κατανόηση»⁶ εγκαινιάζει μια αντίληψη που υποστηρίζει την ιδιαιτερότητα του κοινωνικού βίου ως αντικειμένου επιστημονικής μελέτης και προτείνει διακριτές διαδικασίες παραγωγής της γνώσης (βλ. και Outhwaite, 1975). Η αντίληψη αυτή έρχεται σε αντίθεση με την άποψη των *θετικιστών*,⁷ που αξιώνουν κοινές επιστημονικές μεθόδους για τη μελέτη τόσο των φυσικών όσο και των κοινωνικών φαινομένων και την ενότητα των φυσικών και των κοινωνικών επιστημών.

4 Ο Giddens (1993:86) κάνει λόγο για μια «σχέση αμοιβαιότητας» μεταξύ του κοινού τρόπου σκέψης της καθημερινής ζωής και των επιστημονικών θεωριών, που συνιστά ένα ιδιόμορφο αλλά συνάμα εξαιρετικά ενδιαφέρον χαρακτηριστικό της κοινωνικής έρευνας.

5 Για τους τρόπους που αντιμετωπίζεται η αιτιακή εξήγηση στις κοινωνικές επιστήμες, βλ. μεταξύ άλλων Kelle (2007), Ναγόπουλος (2022), Tsiolis & Christodoulou (2021), Χριστοδούλου (2022).

6 Η διάκριση των φυσικών και των κοινωνικών επιστημών σηματοδοτείται και από άλλα δίπολα, εκτός αυτού της «εξήγησης» έναντι της «κατανόησης». Ο Wilhelm Windelband (1894) εισήγαγε τη διαφοροποίηση των «νομοθετικών» και των «ιδιογραφικών» επιστημών, για να διακρίνει τις φυσικές από τις ανθρωπιστικές επιστήμες.

7 Για τις θέσεις του θετικισμού, βλ. Πλαίσιο 2.1., καθώς και Δαφέρμος (2010).

ΠΛΑΙΣΙΟ 2.1

Ο Θετικισμός είναι ένα φιλοσοφικό και επιστημολογικό ρεύμα που υποστηρίζει την εφαρμογή των μεθόδων των φυσικών επιστημών στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων. Η προσέγγιση αυτή διατυπώθηκε συστηματικά από τον Αύγουστο Κοντ (Auguste Comte, 1798-1857), ο οποίος χαρακτήριζε την κοινωνιολογία ως «κοινωνική φυσική» και προσδοκούσε την ανακάλυψη ενός συστήματος νόμων ανάλογων με τους νόμους των φυσικών επιστημών. Ακολουθούν οι βασικές θέσεις του θετικισμού:

- Υπάρχει μια ενιαία πραγματικότητα, ανεξάρτητα από το πώς την αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι.
- Ο ερευνητής μπορεί να αποκτήσει πρόσβαση στην ανεξάρτητη από αυτόν πραγματικότητα και να αποκαλύψει τις αιτίες των κοινωνικών φαινομένων, διατυπώνοντας γενικούς νόμους.
- Η γνώση της πραγματικότητας επιτυγχάνεται μέσω της συστηματικής εμπειρικής παρατήρησης, της μέτρησης και του πειράματος.
- Η επιστημονική αναπαράσταση της πραγματικότητας επιδιώκει να αντανakλά, όσο το δυνατόν πιστότερα, τον εξωτερικό κόσμο, ακολουθώντας αυστηρές μεθοδολογικές διαδικασίες.
- Η εξήγηση ενός φαινομένου επιτυγχάνεται μέσω της συσχέτισης και της υπαγωγής του σε έναν γενικότερο νόμο.
- Η επιστημονική έρευνα οφείλει να διαχωρίζει τα γεγονότα από τις αξίες, επιδιώκοντας την αντικειμενικότητα και την ουδετερότητα, απαλλαγμένη από τις υποκειμενικές αξίες του ερευνητή.
- Οι φυσικές και οι κοινωνικές επιστήμες έχουν κοινά λογικά και μεθοδολογικά θεμέλια.⁸

8 Πρόκειται για την αντίληψη περί της «ενότητας της επιστήμης».

Όταν στα τέλη της δεκαετίας του 1960 αναπτύχθηκε στην κοινωνική έρευνα ένα κίνημα, που αντιτάχθηκε στο κυρίαρχο φυσιοκρατικό υπόδειγμα και άρχισε να καθιερώνεται ως «ποιοτική» (qualitative) ή «ερμηνευτική» (interpretative) έρευνα, οι εκπρόσωποί του συνδέθηκαν με την ερμηνευτική φιλοσοφική παράδοση. Η παράδοση αυτή τους παρέχει το αναγκαίο υπόβαθρο για να εκφράσουν την αντίθεσή τους (επιστημολογική, μεθοδολογική, πολιτική και ηθική) προς τον «επιστημονισμό» της θετικιστικής και εμπειρικής προσέγγισης, η οποία προωθούσε την πειραματική ή οιονεί πειραματική και τη συσχετιστική ποσοτική έρευνα (βλ. και Schwandt, 2000).

Είναι ωστόσο σημαντικό να επισημανθεί ότι η λεγόμενη «ερμηνευτική παράδοση» ή το «ερμηνευτικό παράδειγμα» δεν συγκροτεί ένα ενιαίο σύστημα παραδοχών, ούτε οι